

22. Сорока П.А. Партийное руководство укреплением сельского хозяйства квалифицированными кадрами (1966–1977 гг.) / П.А. Сорока // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С.79–88.

23. Бабий В.С. Партийное руководство развитием высшего сельскохозяйственного образования на Украине (1959–1970 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / В.С. Бабий. – К., 1976. – 25 с.

24. Бабич Д.И. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению сельского хозяйства руководящими кадрами (1959–1965 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Д.И. Бабич. – К., 1978. – 26 с.

25. Черняк Я.И. Борьба Компартии Украины за укрепление колхозов сельскохозяйственными кадрами (1966–1970 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 / Я.И. Черняк. – Львов, 1977. – 19 с.

Близнюк Р.О. Развитие высшего аграрного образования в Украине второй половине XX ст. в советской историографии (1960–1980 гг.)

Проведен историографический анализ советской исторической литературы второй пол. 1960–1980-х годов, посвященной вопросам развития высшего аграрного образования в Украине второй пол. XX ст.

Ключевые слова: историография, исследования, высшее аграрное образование, высшие сельскохозяйственные учебные заведения.

Blyznyiuk, R.O. Development of Higher Agrarian Education in Ukraine in the 2nd half of the XXth century in Soviet historiography (1960–1980's)

The historiographic analysis of Soviet historical literature of the 2nd half of 1960–1980's, dedicated to the development of higher agricultural education in Ukraine in the second half of the XXth century was carried out.

Key words: historiography, research, higher agricultural education, higher agricultural educational institutions.

УДК 930.85(477)

Латигіна Н.А.

Культура народів Північного Причорномор'я в період раннього залізного віку

Досліджуються особливості історично-культурного розвитку народів Північного Причорномор'я у 4 періодах раннього залізного віку. Аналізуються надбання матеріальної та духовної культури наших пращурів.

Ключові слова: киммерійці, культура, орнамент, скіфи, сармати, мистецтво, тореутика, кургани, землеробство, скотарство.

У глобалізованому і мультикультурному сучасному світі особливої актуальності набуває науковий підхід до вивчення історії української культури. Адже створення адекватної моделі вітчизняної культури може забезпечити толерантне співіснування різних соціальних спільностей серед політичних, конфесійних та інших соціокультурних відмінностей у процесі розбудови в Україні правової держави.

Вивчення людського суспільства через його культуру надзвичайно актуальне і необхідне в наш час, оскільки сьогодні стало очевидним, що лише економічні та політичні характеристики не можуть дати повного розуміння соціальних явищ. Аналіз духовних цінностей, що переважають у тому чи іншому суспільстві, допомагає виявити не тільки рівень його розвитку, але й зрозуміти, чому те чи інше суспільство живе так, а не інакше.

Джерела формування української культури є доволі різноманітними. І серед них безперечно цікавими та важливими є культурні надбання наших пращурів – народів Північного Причорномор'я в період раннього залізного віку.

Окремі аспекти культурного розвитку народів Північного Причорномор'я розглядали такі науковці, як О.Олексів, А.Мелюкова, В.Мурзин, С.Полін, О.Пуздоровський, А.Симоненко, А.Тереножкін, А.Хазанов, Б.Шрамко. Проте проблема дослідження головних культурних компонентів розвитку киммерійців, скіфів та сарматів потребує ґрунтовного всебічного аналізу. Саме цим зумовлюється необхідність подальших наукових розвідок в даному напрямі.

Метою статті є комплексна характеристика матеріальної та духовної культури народів Північного Причорномор'я доби раннього заліза.

Період доби раннього заліза в Євразії (в різних країнах початок користування залізом припадає на кінець II – початок I тис. до н.е. позначений утворенням великої кількості «нових» цивілізацій, що прийшли на зміну прадавнім цивілізаціям.

Значна роль у цьому процесі належала кочовим народам аридної (посушливої) зони Євразії, серед яких визначну роль відігравали народи іранських мовних груп: киммерійці, скіфи, сармати та ін. Кочові суспільства внаслідок обмеженості власної господарської бази є найбільш «відкритими» до сприйняття культурних досягнень осілих народів, зокрема в сфері духовної культури, що швидко поширювались по Євразійському степовому «коридору». Кочівники, які вступили в контакт з цивілізаціями Європи та Азії, відкрили історичну «епоху в житті населення Північного Причорномор'я, зробили надбанням писемної історії невідомі раніше народи» [1, с.32].

Історія народів Північного Причорномор'я раннього залізного віку умовно поділяється на такі періоди: киммерійський (IX–VIII ст. до н.е.), скіфський (VII–III ст. до н.е.), пізньоскіфський (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), сарматський (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

Одним з перших кочових народів, який населяв у давнину терени України, чис ім'я відомо нам достеменно за свідченнями асирійських хронік VII ст. до н.е. та за пізнішими творами античних авторів, є киммерійці.

За Геродотом увесь той край, що нині охоплює степове Причорномор'я, здавна належав саме киммерійцям. Витіснило їх з Причорномор'я могутнє військо скіфів, що насувалося з-поза Араксу на Європейську степову рівнину. Залишки киммерійців вимушені були мігрувати до південного узбережжя Чорного моря в Малій Азії.

Фактографічна база для вивчення культури киммерійців дуже обмежена. Залишки матеріальної культури представлені тільки інвентарем досить нечислених поховань, скарбами і випадковими знахідками. Археологічний матеріал, що походить переважно з поховальних пам'яток, представлений головним чином предметами зброї, кінської упряжі, деякими видами хатнього начиння, прикрасами.

Киммерійці залишили досить яскраву колекцію ліпного лощеного посуду. Найхарактернішим для них був посуд з горлом у вигляді циліндра. При цьому майже уся група лощеного посуду мала високе циліндричне горло з діаметром, близьким до ширини людської долоні (близько 12 см).

Найорнаментованішим посудом є лошені келихи та корчаги, на плічках та стінках яких нанесено рельєфний орнамент та нарізний візерунок. Невеликі наліпи–шишечки білозерської культури у IX – першій половині VIII ст. до н.е. змінюються великими наліпами та канелюрами. Відбитками зубчастого штамп, характерного для попереднього посуду, орнаментовані лише чаші з Волоського та корчага з Малої Цимбалки. У чорногорівських пам'ятках повністю зникають короткі навскісні канелюри, які змінюються горизонтальними; іноді ними прикрашають основу шийки келиха або корчаги. У нарізній орнаментатії, з одного боку, зберігаються традиції зрубної культури – трикутники з вершинами донизу, а з другого – з'являється новий мотив: смуга, що розміщується на плічках посудини. Нарізний візерунок доповнюється наколами, наліпами. Переважає орнамент з двох смуг, які, в свою чергу, заповнювались геометричними фігурами.

Орнаментатія лощеного посуду новочеркаського періоду західних районів степової частини України дозволяє поєднати цю групу кераміки з посудом Сахарна–Солончени. Це келихи та келихоподібні посудини з високою шийкою та кулеподібним тулубом із заокругленим дном. Головною особливістю орнаментатії таких посудин є поділ орнаментального поясу вертикальними лініями на зони. Іноді, крім нарізної орнаментатії, трапляються відбитки S–подібного штамп та крапки. Досить різноманітні мотиви візерунків орнаментальних зон: невеликі трикутники, розташовані у шаховому порядку, ромби, зигзаги, перехрещені лінії [2, с.159].

Від описаних типів лощеного посуду відрізняються посудини, знайдені на півдні степової зони: келихи з короткою шийкою та кулеподібним тулубом, стінки яких вкриті врізною орнаментатією. Головний елемент композиції – трикутники, з'єднані вершинами. Між ними – подвійні, заповнені навскісною штриховкою смуги.

В комплексі лощеної кераміки новочеркаського ступеня киммерійської культури простежуються кілька генетично неоднорідних груп. За прийомами і мотивами орнаментатії, а також за формами виділяються певні групи лощеного посуду. Суто

кіммерійськими є келихи та вузькогорлі корчаги з орнаментом, основною особливістю якого є розподіл орнаментального поясу рядом горизонтальних ліній на смуги, заповнені простими геометричними фігурами.

Таким чином, основна група кераміки пов'язана з попереднім періодом і продовжує лінію розвитку культури місцевого населення й свідчить про спадкоємність основних орнаментальних традицій та збереження степовиками естетичних уявлень, що склалися за доби пізньої бронзи. Зв'язок з лісостеповими племенами засвідчується саме керамікою, причому в новочеркаській групі пам'яток він виявляється сильніше, ніж у чорногорівській. Спираючись на керамічний матеріал, можна говорити не про проникнення кочового елемента в лісостеп, а навпаки – про проникнення в степ носіїв лісостепових культур (так, чверть керамічного комплексу новочеркаської групи складає кераміка, запозичена у лісостепу). У кераміці західних районів розповсюдження кіммерійської культури простежується вплив фракійських культур.

З аналізу усіх відомих даних можна дійти висновку, що кіммерійці були не тільки кочовниками, а й постійно вели бойові дії. Саме тому їх побутова культура модифікувалася відповідно до суворих вимог війни. Більшість сфер побуту знаходились у нерозвиненому стані. Винятком є ліпна кераміка.

Уявлення про одяг кіммерійців можна отримати за зразками вазопису та іншими нечисленними іконографічними матеріалами. В одному випадку чоловіки–кіммерійці зображені у короткій сукні, у другому – у вузьких штанах. Практично на всіх зображеннях кіммерійці представлені у характерному для них головному уборі – конусоподібній шапці. З накладних деталей костюма можна назвати діадему.

Зроблені спостереження дозволяють говорити про побутову культуру кіммерійців, як про досить раціональну та високоорганізовану.

Особливість кіммерійського декоративно–прикладного мистецтва полягає в цілковитому домінуванні геометричної орнаментики, яка радикально відрізняє його від анамалістичного у своїх підвалинах скіфського художнього стилю.

Загалом, характеризуючи художню творчість кіммерійців, слід вирізняти її два головні компоненти: декоративно–прикладне мистецтво та кам'яне різьбярство. Перше репрезентоване художнім литвом з бронзи та коштовних металів, косторізним мистецтвом та різьбярством деревини, друге – монументальною скульптурою.

Технологічні прийоми, що використовувалися кіммерійцями у кістяному різьбярстві та художньому литві, не відрізняються вибагливістю: це плоский рельєф, гравірування та відливання за восковою моделлю. Дещо рідше застосовувалися карбування, штампування та паяння золотом. Прикладом застосування техніки золотого литва, штампування та пайки є золотий фалар з кургану Висока Могила на Запоріжжі. Геометричний орнамент прикрашає зброю, військовий обладунок, деталі кіньської вузди. Найтиповішими елементами орнаменту є одинарні та концентричні кола, розетки, різноманітні спіралі, меандри, фігури ромбічних обрисів.

Різьбярство на кістці найбільш повно представлене чудовим комплексом кіньської упряжі з поховання біля с. Зольне. Особливо пишним та вишуканим орнаментом прикрашені великі кістяні пряжки, декоровані мотивами спіралі з традиційними хрестоподібними фігурами та концентричними колами посередині. Орнамент заповнено червоною фарбою, що надає йому яскравої барвистості, виразності та ошатності.

Типовими орнаментальними мотивами кіммерійського мистецтва є також різноманітні комбінації концентричних кіл та спіралей, скомпонованих півмісяцем. Особливої популярності набув орнаментальний мотив, що передає чотирипроменевий знак із вписаним у нього колом. В свою чергу круга платівка, на яку він звичайно наноситься, сама утворює навколо нього зовнішнє коло. Цей знак набув такого значного поширення на різноманітних предметах, що може вважатися справжньою кіммерійською емблемою.

Монументальне мистецтво кіммерійців є дивовижним феноменом культурного взаємовпливу навіть тих народів, контакти між якими обмежувалися майже винятково військовими сутичками. Виникненням цього виду мистецтва кіммерійці зобов'язані своїм запеклим супротивникам – скіфам, які принесли його з глибин азійських степів.

Надмогильних кіммерійських скульптур відомо небагато (близько 20). Як і їх скіфські прототипи найархаїчнішого часу, вони зображують воїна без жодних анатомічних деталей. Увесь пафос зображення концентрується на зброї та солярній символіці.

Поверхня статуї–стовпів добре відшліфована, зображення виконані в техніці контррельєфу та гравіювання. Найкращим зразком кіммерійської кам'яної скульптури є статуя із с. Цілинне в Криму.

Проте, кіммерійське монументальне мистецтво, зважаючи на короткий період його існування, від перших контактів з протоскіфами на початку VIII ст. до н.е. й до кінця цього століття, коли кіммерійці змушені були залишити батьківщину під зростаючим тиском скіфів, так і не вийшло за межі зображення напівантропоморфного солярного божества – покровителя аристократичного стану. Більше того, навіть протягом такого короткого існування кіммерійська монументалістика трансформувала деякі зооморфні мотиви, притаманні протоскіфській скульптурі, у традиційні для аніконічного аборигенного мистецтва геометричні схеми.

Скіфська культура була тим новоутворенням, яке виникло завдяки складним етносоціальним процесам у Євразійських степах. У найбільш «чистому» вигляді вона існувала в степах Північного Причорномор'я.

За культурно–господарським типом скіфська культура належала до кочової (точніше – напівкочової) скотарської, але співвідношення кочових та осілих елементів на різних етапах було неоднаковим. Подібно до інших кочових культур, скіфська належить до так званих відкритих культур, тобто таких, які легко переймають нове з різних сфер. Контакти з цивілізаціями того часу були досить активними, насамперед з передньоазійськими та античною.

Головні етапи розвитку скіфської культури пов'язані з етапами формування держави та етносу. Перший етап (VII – початок VI ст. до н.е.) – час виходу скіфів на історичну арену й розселення на широкому просторі Східної та частково Середньої Європи, тобто період «пасіонарності» або «молодості» етносу. У цей час відбувалося складення та розмежування головних культурних ареалів в Євразії, формування культур нового типу з яскраво вираженими індивідуальними рисами. У Північному Причорномор'ї скіфи насамперед просунулися в лісостепову зону, де існували розвинені центри землеробсько–скотарської культури та металообробки: Наддністрянський, Побузький, Пороський та Тясминський на Правобережжі, Посульський, Ворсклинський та Сіверсько–Донецький на Лівобережжі. На півночі кочівники досягли рубежів Полісся [1, с.273].

Другий період скіфської історії охоплює VI й значну частину V ст. до н.е. В цей час у степовій зоні зростає чисельність населення, насамперед внаслідок переміщення значного осередку скіфів на чолі з так званими царськими скіфами з Північного Кавказу. Посилення військового тиску супроводжувалося змінами у сфері ідеології, яка у скіфів цього часу набуває яскраво визначеного воєвничого характеру. Наприкінці цього періоду складаються передумови формування ранньокласового суспільства та державності, єдиного скіфського етносу, а також національно–державної релігії. Культура скіфського суспільства VI–V ст. до н.е. значною мірою відрізнялась від культури попереднього часу. В культурі «нового скіфського царства» менш відчутний передньоазійський вплив, натомість помітнішими стають зв'язки із східними регіонами євразійських степів.

Останній, третій, період в історії Скіфії охоплює третю чверть V – кінець IV ст. до н.е. Це період розквіту Скіфії, що тривав майже століття і закінчився наприкінці IV ст. до н.е. глибокою кризою. Внаслідок поліпшення палеоекологічних умов та відносно спокійної політичної ситуації значно зростає чисельність населення в степу. Частина кочівників переселяється до лісостепу, населення якого вже не могло протистояти степовикам. На Правобережжі культура місцевих землеробсько–скотарських племен значною мірою занепадає й частково стає напівкочовою. Нівелювання культури на значному просторі Північного Причорномор'я в IV ст. до н.е. було найзначнішим за увесь скіфський період, а вплив скіфської культури на сусідні племена – найсильнішим. Головною подією стало утворення (внаслідок підкорення місцевих осілих племен) ранньокласового суспільства. Етнічна консолідація теж досягла в цей період максимуму. Період найвищого розвитку Скіфії був одночасно і початком її занепаду. Цьому сприяли як економічні чинники (криза кочового скотарства), так і кліматичні, а також занепад військового стану та військової ідеології взагалі. Зростає роль торгівлі, спрямованої переважно на задоволення потреб скіфської знаті у престижних речах,

що супроводжувалося збільшенням грабунків та розбою. Паралельно цим процесам в культурі збільшуються елементи ірраціонального: поховальний культ набуває гіпертрофованого характеру (царські кургани з величезними насипами й складними поховальними спорудами, безліччю золотих речей), поширюється містицизм. Культурний синкретизм скіфського суспільства пізнього етапу особливо яскраво відбився в образотворчому еліно-скіфському мистецтві, яке переважно орієнтувалося на скіфську знать. Виникають деякі синкретичні культури. Значним був і скіфо-фракійський культурний взаємовплив, якась частина скіфської знаті IV ст. до н.е. стає вже фактично поліетнічною. Під кінець IV ст. до н.е. ознаки кризи, що охопила всю Скіфію, стають досить виразними.

В добу раннього залізного віку специфікою культурного розвитку скіфів і найбільш суттєвою його рисою був безперервний та інтенсивний процес військового, політичного, економічного і культурного освоєння великої території – лісостепової та степової зон Північного Причорномор'я.

Господарською основою культури населення лісостепу було хліборобство та скотарство у придомній його формі.

Рівню розвитку господарства чи культури того чи іншого етносу відповідає рівень розвитку ремесла та домашнього виробництва. Як у лісостепу, так і у степу розвивалася обробка металів. Рівень її розвитку в лісостепу був значно вищим, ніж у степу. Більське городище, як і інші великі городища цієї зони, було одним з центрів металургії, бронзоливарної і навіть ювелірної справ. Майстри лісостепу володіли прогресивними для того часу технологіями обробки залізних виробів – вуглецюванням, наклепом, закалюванням та відпусканням. Майже 40 видів залізних виробів виготовлялися на Більському городищі. На цьому городищі виготовлені ювелірні вироби з золота та срібла – деякі види нашивних платівок. Таким чином, можна говорити про високий рівень розвитку ремісничого виробництва у лісостеповій частині Скіфії, починаючи з періоду архаїки, і про відставання степової Скіфії у цій галузі економіки [3, с. 88].

Нагальні потреби непримхливих степовиків і мешканців лісостепу вдовольнялися за рахунок домашнього виробництва. У степу перше місце посідає обробка скотарської сировини та інші види домашнього виробництва. Деревообробка, наприклад, знаходилася на стадії переходу до ремесла. Обробка каменю спрямовувалась на виготовлення насамперед абразивних інструментів та прикрас, культових та поховальних споруд. Набули розповсюдження ткацтво, прядіння, в'язання, обробка шкір, виготовлення повсті.

Отже, домашнє господарство степових скіфів знаходилося на рівні, який забезпечував майже всі побутові потреби. Якщо у галузі технічних та технологічних досягнень мешканці лісостепової зони були прогресивнішими, то у галузі домашнього виробництва степові скіфи та мешканці лісостепу стояли на одному рівні.

Степова та лісостепова скіфські культури характеризуються використанням великої кількості предметів античного імпорту. Їх асортимент дуже широкий і охоплює посуд, прикраси, парадну зброю та предмети так званого престижного значення.

У період архаїки скіфи не мали постійного житла. Геродот писав, що житла у них на візках. Гіппократ повідомляє, що найменші візки бувають чотириколісними, а інші – шестиколісними. Але вже на початку IV ст. до н.е. на поселеннях степового Придніпров'я фіксуються постійні житла. Це – двокамерні напівземлянки з округлими приміщеннями, де розміщувалось відкрите вогнище та земляні лави по периметру. Іноді трапляються наземні «однокімнатні» споруди, округлі в плані. На деяких поселеннях Подніпров'я зафіксовані прямокутні в плані землянки (поселення біля с. Первомайка на Херсонщині та Лиса Гора біля м. Василівка Запорізької області). Освітлювалися житла за допомогою ліпних світильників-каганців.

Можна відтворити садибу скіфів, які вели напівкочовий спосіб життя. Це було досить просторе (100–200 м²) подвір'я, огорожене плетеним парканом. На такому подвір'ї розміщувалися господарські споруди, дві-три грушоподібні у розрізі зернові ями, кілька сміттєвих ям, заповнених битим посудом та кістками тварин. У центрі подвір'я – невелика за площею житлова споруда. Такі садиби на поселенні Лиса Гора утворювали шось подібне до вулиці, що тяглася паралельно річці. Іноді на подвір'ї розміщувалась «майстерня» з ямами-складами для зберігання сировини.

Особливості доквілля та культурних традицій знайшли відображення в житлі та садибі мешканців лісостепової зони. Як і у степу, це наземні або вкопані у ґрунт споруди. Головними будівельними матеріалами тут були глина і дерево. Переважали землянки, заглиблені у землю на 1–2 м, прямокутні у плані, із заокругленими кутами та лежанками вздовж стін. У центрі приміщення розміщувалося глинобитне вогнище.

Наземні житла безстовпові, з заглибленою нижньою частиною або утрамбованим майданчиком в основі. Житлове приміщення було центром садиби, яка за підрахунками Ю.М. Бойка займала площу від 168 до 1480 м². У садибу входили такі господарські приміщення: повітки, надвірні кухні, ями-сховища, зернові ями, льохи. Садиби були відокремлені одна від одної вулицями шириною від 2 до 3–4 м. Саме таке планування простежено на Більському городищі.

Одяг скіфів-чоловіків відповідав вимогам кочового та військового побуту. Куртка з поясом та штани типу шаровар, м'які чобітки-скіфики, шапки з гострим верхом відомі за численними зображеннями скіфів.

Жіноче вбрання складалося з широкої довгої сорочки, яка потім доповнювалася різними деталями.

Крім нашивних бляшок, в одязі скіф'янок виділяється група накладних прикрас. До неї входять сережки, гривні, намисто, браслети, персні. Їх наявність у костюмі мала певне значення. Деякі типи сережок позначали соціальний стан жінок. Так, сережки із зображенням богині у позі оранти носили жриці, сережки-«калачики» входили в комплект прикрас жінок, які вмерли молодими. Якщо у поховальний набір прикрас входила тільки одна сережка, то це засвідчувало належність небіжчиці до амазонок.

(Далі буде)

Список використаних джерел

1. Історія української культури у п'яти томах. Історія культури давнього населення України. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с.
2. Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К, 1976.
3. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи / Б.А. Шрамко. – К, 1987.

Латыгина Н.А. Культура народов Северного Причерноморья в период раннего железного века. Исследуются особенности историко-культурного развития народов Северного Причерноморья в 4 периодах раннего железного века. Анализируются достижения материальной и духовной культуры наших предков.

Ключевые слова: киммерийцы, культура, орнамент, скифы, сарматы, искусство, тореитика, курааны, земледелие, скотоводство.

Latygina, N.A. The culture of the people of North Prichernomoriye in the period of the early Iron Age. The Peculiarities of the historical-cultural development of the people of North Prichernomoriye in four periods of the early Iron Age are researched. The achievements of the material and spiritual culture of our ancestors are analyzed.

Key words: Kimmeriitsy, culture, ornament, skiphy, sarmaty, art, torevitca, burial mounds, arable farming, cattle breeding.